

Сорока-ворона дітям кашу варила, на той світ носила

Лютий, 1890 рік. Сімдесятирічний редактор і видавець «Народних оповідань» Пантелеймон Куліш сідає за написання поеми «Куліш у пеклі», рясно заселяючи «мир мертвецький» усіма, хто встиг йому досолити. Поміж інших облудних «писак» та «гайдамак» у царстві тіней мордується і Марія Маркович (Марко Вовчок), якій Куліш, ніде правди діти, спершу дуже навіть симпатизував — не лише як талановитій письменниці, а і як магнетичній жінці. Та Марковичка, проігнорувавши Кулішеві амбіції, відкинула цю прихильність. Ні тобі редакторських правок не поцінувала, ні наставницької любові.

*І вовк... Ні, се була вовчиця,
А тільки прозвано вовчком...
І не вовчиця, а лисиця
З ехидним ницим язиком...
Тихесенько, мов тіль, ступала,
Хвостом слід вовчий замітала
І кралася не до курей,
А до сердець прихильно-щирих,
До розумів святих-правдивих,
Губила між людьми людей¹.*

¹ Куліш П. Куліш у пеклі. Небрешина поема Панькова // Куліш П. Твори в 2 томах. Т. 2: Поеми. Драматичні твори / упоряд. і прим. В. Івашков; ред. М. Бернштейн. Київ : Наукова думка, 1994. С. 203.

Щиро кажучи, Куліш був не єдиним, хто тримався такої думки про Марію Маркович. Багато сучасників вбачали в ній жінку-вампи, що спустошує серця. Водночас, що парадоксально, навідліг не помічаючи куди буквального вампіризму у її творчості. Вочевидь, дарма, адже щодо характеру й особистих таємниць сперечатися можна нескінченно, а от вагомий внесок до традиції жаскої прози — факт неспростовний. Зрештою, навіть те, що у буцімто реалістичних повістях вряди-годи стрічаються оживлені мерці та привиди, вже тягне на засторогу — для «відкопування» підтекстів конче потрібні міцний заступ та інтелектуальна безстрашність.

Зразком пошукової роботи може стати есей «Вовчок» дослідника Ростислава Чопика, який, зваживши на те, що в текстах письменниці сильні персонажі схильні поглинати слабких, буквально висотуючи їхні життєві сили, запропонував поміркувати про панночку із хрестоматійної «Інститутки» як про (енергетичну) упирицю¹. Отож для літературознавчого суду було зібрано такі докази: по-перше, поруч із агресоркою жертви марніють і в'януть, мовби й справді знекровлюючись; по-друге, її турбує химерна фіксація на гострих предметах (згадаймо, як інститутка коле кріпачок шпильками, але вимагає в бабусі відмовитися від в'язання: мовляв, нехай та або повністю заховає свої «дротики», або ж одразу вийме ними

¹ Чопик Р. Вовчок // Слово і Час. 2007. № 8. С. 7.

онуччине око¹), а головне — бачимо обов'язкову для жанру жахів сцену з так званою легалізацією упиря, коли потвора показує свою справжню сутність й вищиряє ікла². В «Інститутці» це епізод у саду, де гожа, як райська троянда, панночка, перейнявшись гнівом і близькістю здобичі, обертається на монстра, — так, що навіть служниця Уляна, звикла до проявів агресії, вклякає від подиву: *«Оглянусь я на неї, — страшна така зробилась, що в мене й ноги захитались. Вона мене як схопить за шию обіруч!.. Руки холодні, як гадюки»*.

Студеність рук є недвозначним симптомом: найімовірніше, у жилах персонажки тече нежива кров, — бо ж недаремно ця повість, написана 1858 року, спершу мала називатися «Панночка», так чи інак відсилаючи до гоголівської героїні, відомої посмертними блуканнями в церкві й польотами у труні³. З іншого ж боку, є в образі інститутки і щось від холоднокровних плазунів, зокрема від ящірки: *«Стоока наче вона була, все бачила, всюди, як та ящірка, по хутору звивалась, і бог її знає, що в її таке було: тільки погляне, то наче за серце тебе рукою здавить»*. Ця асоціація показова хоча б тому, що відповідає заборонам з народного бестіарію, адже у слов'янських

¹ Там само. С. 6.

² Там само. С. 8.

³ Єрмоленко В. Марко Вовчок і критика любові // Єрмоленко В. Ерос і Психея. Кохання і культура в Європі. Львів : Видавництво Старого Лева, 2023. С. 302.

традиціях ящірки (як, власне, і їхні хтонічні посестри — жаби та змії) здатні врікати людей. Причому особливо пильно потрібно стеретися ящериного свисту¹. У тексті Марка Вовчка панночка не свистить, однак це робить кухар-москаль — по суті єдиний підлеглий, до якого вона ставиться лояльно, мовби до свого спільника у пристрігах та зуроченнях.

І тут, либонь, добре було би спинитися, аби вбити розмежувальні клинці й означити територію небезпеки: демонічного садизму в «Інститутці» не може оминати ніхто — ні вороги, ні друзі. Навіть кохані, чи то пак — *тим паче кохані*. Як зауважує філософ Володимир Єрмоленко, Марко Вовчок загалом є «авторкою грандіозної критики кохання»²: близькість у її текстах не приносить розради, а уявляє і руйнує, залишаючи червоточини на місці суб'єктності. Тож не дивно, що у Єрмоленковій збірці есеїв «Ерос і Психея...» нарис про Марка Вовчка сусідить із розбором деструктивної пристрасті, що її увіковічила англійська письменниця Емілі Бронте, а українські хутори — із вересовими полями Буремного перевалу. Ця художня паралель вражає засягом думки, а отже, потребує не менш амбітного осмислення

¹ Див.: Кісельова Л. Логодія українського модернізму: Тичина, Свідзінський, Осьмачка // Людина в часі (філософські аспекти української літератури ХХ–ХХІ ст.) / упоряд. В. Моренець, М. Ткачук. Київ : Пульсари. 2010. С. 153.

² Єрмоленко В. Марко Вовчок і критика любові // Єрмоленко В. Ерос і Психея. Кохання і культура в Європі. Львів : Видавництво Старого Лева, 2023. С. 291.

й переконливої аргументації. Однак дозволюмо собі, спонтанно і радше інтуїтивно, все ж скористатися нею як магічною повнею: одна мить-спалах — і чуттєвість із «Павла Чорнокрила», другої повісті нашої збірки, проявляє не бачені досі монструозні обриси.

Як відомо зі сльотаво-похмурих читацьких вечорів, любов у готичному романі «Буремний перевал» зневажає смерть, голосно сміючись на кутні. Приміром, головна героїня Катрина, прощаючись із життям, обіцяє не знайти спокою під дванадцятьма футами землі, доки поруч не лежатиме коханий Гіткліф, натомість Гіткліф закликає дух Катрини блудити неприкаяним привидом, жорстоко терзати його, але не покидати самого. Адже пекло — це втратити одне одного. А гепіенд — катуватися вдвох, хоч би й ненароком лякаючи сусідів. Ті ж, бліді від жаху, готові присягнути на Біблії: небіжчики містер Гіткліф і місіс Катрина Ерншо-Лінтон «ходять» — їх часто бачать то біля церкви, то в полі, а у грозові ночі мертві закохані визирають з вікна їхнього моторошного маєтку. Найкраще глибину цієї жорстокої пристрасті описав сам Гіткліф, пояснюючи, чому Катрина марніє поруч із добрим та дбайливим чоловіком: сподіватися, що романтична героїня вдовольниться міліним добробутом, — *«це все одно, що посадити дуб у квітковому горщику і чекати, що він ростиме»*¹.

¹ Бронте Е. Буремний перевал / перекл. О. Андріяш. Київ : KM Publishing, 2009. С. 163.

Сердечний морок Павла Чорнокрила, героя однойменної повісті Марка Вовчка, теж не може вміститися в затишній світлиці подружньої оселі. Його дружина Галя лагідна й весела, — але те, що інші вважали б за шлюбні чесноти, дратує Павла. Чоловікові миліші гіркі сльози та докори від коханки Варки, у якій він бачить так довго шукану глибину, хай би вона й виливалася у безжальність — як-от ультиматум будь-що-будь позбутися Галі. Чорнокрил піддається. Позірна ідилія вивершується вбивством і похованням дружини... та, ймовірно, продовжується містичним співжиттям. Хоч удівець і не зізнається, що небіжчиця «ходить» до нього, проте й не може приховати: повсякчас відчуває її присутність. Ще до фатального змаху сокирою Галя звірялася, що найбільше боїться покинути Павла, та обіцяла стійко стерпіти що завгодно заради кохання — вочевидь, навіть відкидання могильного насипу із вутлих грудей. Як пише фольклорист та етнограф Володимир Гнатюк, саме любов найчастіше змушує мерців повертатися до світу живих — і то однаково: як у похмуро-вітряній Англії, так і в Україні: «Найчастіше, одначе, причиною приходу мерців буває жура за полишену родину і знайомих, прив'язання до них та любов»¹. Та якщо для Гіткліфа такі

¹ Гнатюк В. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / упор., прим. А. Пономарьов, Т. Косміна, О. Боряк. 2-е видання. Київ: Либідь, 1992. С. 399.

відвідини були сенсом тривання, Чорнокрил насупроти бентежить, а відтак намагається втекти від привида. За Гнатюком, аби позбутися нав'язливого небіжчика, потрібно здивувати його нетиповою поведінкою¹. Можливо, саме в цьому ключі варто інтерпретувати Чорнокрилове зізнання громаді у скоєному й пізніше божевілля. Хтозна. Та очевидним лишається одне — він не хоче, як Галя, «ходити» після похорону, тому відробляє гріхи й просить про належне поминання, адже, за народними віруваннями, Бог повертає до земної юдолі тих, хто не заслужив належної відправи й людського пам'ятання²: «Живи люди! Ходіть на мої гробки! Будьте милостиві, ходіть на мою могилку! Гомоніть, як я лежатиму». Тож хоч повість Марка Вовчка й поступається «Буремному перевалу» в темній романтиці, паранормальної жорстокості тут аж ніяк не менше.

Водночас прізвище Павла Чорнокрила, що збавив життя Галі (Галочці), змушує уважніше придивитися до орнітоморфних образів, а також поміркувати про те, чому саме вони втілюють усе найжаскіше. Як і будь-які витоки, корінь птахо-страху варто шукати в дитинстві, тобто в казці «Дев'ять братів і десята сестриця Галя», де найменша персонажка боїться затемна виходити з хати, оскільки в мороці на неї чатує «кава». І ні, йдеться не про кавовий напій,

¹ Там само. С. 400.

² Там само. С. 398.